

Neslavné začátky slavného tiskaře Jiřího Melantricha¹

PETR VOIT

I.

Tato stať dává nahlédnout do poměrně subtilní a zároveň delikátní otázky Melantrichových počátků. Její subtilnost vyplývá z orientace následujících řádků na jediný rok 1547, v němž začínající tiskař ještě pod geonymem Rožďalovský vydal Rhegiův *Katechismus*.² Určité delikátnosti nejen v rovině faktografické, ale i metodologické nabývá pak studium tohoto Melantrichova debutu proto, že znovu ukazuje, jak typografická analýza může rozhodně promluvit alespoň k části melantrišského mýtu, který dodnes stojí na nepodložených a nepřesných dohadách či spíše zbožném přání starších generací badatelů.

Dříve než začneme rozplétat národovecký mýtus účelově opředěný kolem Melantricha, uvedme základní fakta o *Katechismu*. Jeho autor Urban Rhegius (1489–1541) se po roce 1521 přiklonil k reformaci, od roku 1524 působil jako kazatel v Augsburgu a od 1530 se stal superintendantem brunšvicko-lüneburského vévodství. *Katechismus* vyšel latinsky poprvé roku 1541 a do doby vydání českého překladu byl ve Frankfurtu nad Mohanem, Magdeburku a Lipsku zpřístupněn šestkrát.³ Rhegius dílo věnoval svému žáku vévodovi Franzi Ottovi von Braunschweig-Lüneburg (1530–1559). Zatímco všechna vydání z Německa tuto okolnost oznamují již na titulní straně, Melantrichem zčeštěná verze pouto k vévodovi přiznává až na listech A7b–A8b zařazením Rhegiova věnovacího přípisu z 24. XI. 1540. Vlastní dialogická forma je pochopitelně podržena i v českém překladu. Také zde odpovídá poučenější Franz Otto na otázky mladšího bratra Friedricha (1532–1553).

České vydání z roku 1547 je věnováno utrakvistovi Šťastnému Kříneckému z Ronova, majiteli panství, na němž stálo Melantrichovo rodné městečko Rožďalovice. Důvody, které Melantricha vedly při výběru vrchnosti, jsou téměř totožné s floskulami, které u nás poprvé užil Jan Kantor Had.⁴ Za dedikací opatřenou datem svátku Jana Husa (6. VII.) následuje Melantrichova předmluva čtenáři. Skoro až překvapí, s jakou vehemencí Melantrich na třech místech dedikace a předmluvy hájí potřebnost své

¹ Text vznikl v rámci projektu PRVOUK Program rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P 12 Historie v interdisciplinární perspektivě (podprogram Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách).

² Urban RHEGIUS, *Katechis Urbána Rhegia z latinské řeči v českou v nově přeložená*, Praha, Jiří Melantrich z Aventinu po 6. VII. 1547 (*Knihopis* 14.817).

³ VD16 R 1730–1735.

⁴ U. RHEGIUS, *Katechis* ..., fol. A3b: „A tak lidé znajíce Vaší Milosti jakožto pánu křesťanskému býti připsanú a oddanú, aby tím snažněji a pilněji v ní sobě čtli a křesťanké pobožnosti i pravé poctě Boží se učili a zvykali“ a BERNARDUS S. (Pseudo), *Traktát o krásném mládenčí*, [Praha, (Jan Kantor Had 1546)] (*Knihopis* 1077), fol. A1b: „kterejž [traktát] Vaší poctivosti jsem oddal, aby čtenářové seznažice, komu jest oddán, vochtotněj jej čtli a z nich v víře někteří se napravili a jiní tvrdili“.

překladatelské aktivity.⁵ Jeho názor, že nábožensky vzdělatelské texty se v soudobé literatuře nevyskytují, netřeba brát doslovně, neboť tištěný katechismus měli jak katolíci,⁶ tak luteráni⁷ i Jednota bratrská,⁸ nikoli však konzervativní proud utrakvistů, jejichž teologická elita dokázala lidu předložit naposledy roku 1513 jen tištěnou konfesi.⁹ Proto Melantrich k podpoře „víry obecné apoštolské“ nabídl evangelický katechismus,¹⁰ přičemž s katolickou pozicí se shodl na odporu k nonkonformním projevům, sektám a náboženským různicím.¹¹ První část Rhegiova *Katechismu* postihuje křesťanskou etiku čili Desatero Božích přikázání a naučení o hříchu (B1a–G3a), druhá se týká vyznání víry (G3a–S1a), třetí předkládá redukované naučení o svátostech neboli křtu včetně nemluvnat a eucharistii (S1a–X2a) a čtvrtá část učí základní modlitbě Otčenáš (X2a–X8a).

II.

Součástí pionýrské stati Antonína Rybičky z roku 1865 je pasáž o tom, že Melantrich po studiu „prošel země německé, nizozemské a švýcarské, oznámil se osobně s tehdejšími reformátory církevními, slyšel ve Vitemberce slavného Melanchthona, navštívil Basilej, Tubinky, Hanavu, Norimberk a jiná města švýcarská a německá, zdržev se zvláště delší čas v Basileji ... a v Norimberce“.¹²

⁵ U. RHEGIUS, *Katechesis* ..., fol. A4b: „zvláště pak u nás u Čechuov, kdež takových spisuov a knížek málo na světlo a vuobec se vydává, kteréž sumu pobožnosti aneb pravého křesťanského učení v sobě obsahují a zavírají“; fol. A6a–A6b: „my nad jiné všecky téměř národy v tom nejnešťastnější a nejbídnější jsme, že skuoro žádných spisuov a knížek v našem českém jazyku nemáme, v nichž by krátce suma křesťanského učení a pravé pobožnosti sebraná a sepsaná byla“.

⁶ Jindřich SCRIBONIUS z HORŠOVA, *Katechismus aneb naučení člověka křesťanského k užítku netoliko mládeže, ale i lidem dospělejšího věku*, Praha, Jan Kantor Had 1546 (*Knihopis* 3830).

⁷ Johann SPANGENBERG, *Perla Písma svatého*, Praha, Jan Severin ml. [a Bartoloměj Netolický z Netolic?] před 4.–6. V. 1545? (*Knihopis* 15.573).

⁸ *Obecné všech křesťanův naučení starodávnie viery, přikázání a modlitby*, Litomyšl, Alexandr Ujezdecký 30. IV. 1535 (*Knihopis* 6088 ČD), druhé vydání 1538 (*Knihopis–Dodatky* 6089).

⁹ *O viře svaté, kteréž Čechové a Moravané drží*, Praha, Jan Moravus 22. XII. 1513 (*Knihopis–Dodatky* 16.873).

¹⁰ U. RHEGIUS, *Katechesis* ..., fol. A7a: „Neb to všecko v sobě Desatero Boží přikázání a víra obecná apoštolská zavírá a tomu zcela vyučuje, kterážto přikázání a víru apoštolskou v tomto Katechismu Urbánus Rhegius ... gruntovně a krátce velmi utěšeným pořádkem vykládá a vysvětluje“.

¹¹ U. RHEGIUS, *Katechesis* ..., fol. A5b–A6a: „Kdež pak toho není, tu rozdílův a sekty i bludův v církví povstávají a vznikají, když tento takto a jiný jinak rozumí a učí. Čehož u nás v Čechách i v některých okolních zemích již příliš dosti jest, že netřeba více. Neb kdyby lidé jistou formu učení křesťanského z čistého slova Božího jakožto nějaké pravidlo měli, jímž by se řídili a spravovali, ne tak by se sem i tam vrtkali a v sekty dávali, aneb v ledačems sobě pobožnost a poctu Boží i náboženství zakládali. Což z jiného nepochází, než že jistého žádného pravidla a snešení podlé slova Božího nemají. Než mnohokrát ledajakés traktáty a spisy dosti málo užitečné a potřebné, nýbrž druhy škodlivé i bludné někteří vydávají, nic v tom slávy Boží, obecného prospěchu a svých bližních vzdělání nešetříce, než toliko své pochvaly aneb užítku“.

¹² Antonín RYBIČKA, Melantrichové z Aventina a tiskárna jejich. Pomůcka k dějepisu literatury a typo-

Ptát se, odkud pramení Rybičkovy znalosti Melantrichova vandrovního itineráře, je dnes už marné, neboť ani po šedesáti letech od vydání Muzejníku se nepodařilo ověřit jediné autorovo tvrzení této pasáže. Přitom však zarazí, že autor – povoláním historik, archivář a právník – téměř všechny ostatní reálie tiskařova života citacemi archivních pramenů podložil. Zdá se tak, že do období mezi Melantrichovým bakalau-reátem v Praze 1534 a rokem 1547, které listinným materiálem pokryto zřejmě není, byly vtěleny znalosti obecné praxe českých studentů v zahraničí. Pocházel-li Melantrich z rodiny kališníků a měl-li vůbec cestovat, předpokládalo se tedy, že navštívil Norimberk a Vitemberk, kde poslouchal – jak jinak – Melanchthonovy přednášky. Po vzoru tohoto reformátora si měl v druhé polovině 30. let dokonce zvolit metaforický grécismus jako nové příjmení „Melantrich“ (černovlásek). Skutečnost je dnes však taková, že novou formu tiskařova jména nezastihujeme v juvenilním Rhegiově *Katechismu* v roce 1547, jak bychom očekávali, nýbrž až roku 1549 v *Bibli české*.¹³

Rybičkovi nelze snahu o zaplnění mezery v Melantrichově mládí vyčítat, ale problém s touto konjunkturou se objeví v okamžiku, kdy začala být mladší odbornou literaturou přejímána jako fakt, posunující protagonistu ke galerii významných a zcestovalých Čechů. Rybičkovy názory roku 1930 převzal, rozvinul a formou první, dosud však jediné melantrišské monografie vlastně kodifikoval František Rachlík.¹⁴ Beletristicky se mu vydařilo zdůvěryhodnit zejména Melantrichovo pouto k Basileji. Jak jsme poukázali na jiném místě,¹⁵ k dotvoření této legendy napomohla podobnost Frobenova signetu s Melantrichovým. Nemáme-li při ruce odpovídající archivní materiál, může nás při vnímání této legendy alespoň varovat skutečnost, že se Melantrich svými zahraničními pobyty, a tím méně u slavného Frobena, při žádné příležitosti (například ve svých pozdějších dedikacích) ani náznakem kvůli posílení prestiže nezminil (bez podobných reminiscencí je rovněž latinské epitafium, které v Melantrichově úmrtním roce 1580 sestavil Jan Rosacius).¹⁶ Opakování Rachlíkem vykonstruované basilejské legendy se vyhnula pouze Mirjam Bohatcová, autorka zatím poslední sondy do Melantrichových paratextů.¹⁷ Nešlo však o projev žádoucí badatelské neutrality, nýbrž

grafie domácí, *Časopis Musea království Českého* [zkráceně Muzejník] 39, 1865, s. 123–142 a 209–221, zvl. 124–125.

¹³ *Knihopis* 1101.

¹⁴ František RACHLÍK, *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu. Jeho život, dílo a poměry knihtisku v XVI. století*, Praha 1930, s. 22–25 čteme, že „odešel jako četní jiní..., patrně po příkladu svého druha Sixta [z Ottersdorfu], ... dal se ve Witenberce zapsati. ... Že však Melanchthona poslouchal, o tom svědčí velký obdiv, který choval k tomuto muži, i to, že právě v těchto letech [!] si podle Melanchthona počestňuje svoje jméno Niger na Melantrichos. ... Na těchto cestách setkal se někde s krajanem Zikmundem Hrubým, který v této době již působil v tiskárně Frobeniově v Basileji. ... V tiskárně Frobeniově pod vedením Zikmunda Hrubého osvojil si Melantrich vedle poznatků čistě technických i způsob humanistů, možno říci vědecký, ve vydávání tisků.“ Pouhou parafrází tohoto konstruktů podává Jaroslav VRCHOTKA, *Jiří Melantrich z Aventina. Průkopník českého knihtisku*, Praha 1981, s. 11–13.

¹⁵ Petr VOIT, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006, s. 579. Na s. 583–584 seznam dosavadní literatury o činnosti J. Melantricha.

¹⁶ Antonín TRUHLÁŘ – Karel HRDINA (zal.), Josef HEJNIC – Jan MARTÍNEK (pokr.), *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě 4*, Praha 1973, s. 360.

¹⁷ Mirjam BOHATCOVÁ, *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*, Praha 2005.

o důsledek koncepce úvodní pasáže, v níž bez vysvětlených důvodů žádné informace o životě tiskaře neobjevíme. Poslední prací, která je v líčení životních osudů mladého Melantricha rezervovaně závislá na Rachlíkově legendě, tak zůstává kulturně-historická črta Jiřího Peška z roku 1991.¹⁸

Další snahou všech životopisců bylo vypořádat se s Melantrichovým návratem do vlasti. Zatímco Rybička tiskaře odeslal ihned na Moravu,¹⁹ Rachlík – posilněn autoritou Zikmunda Wintera²⁰ a Josefa Volfa²¹ – rozpřel pletivo údajně pravděpodobných dohadů o tom, že Melantrich začal v Praze podnikat už roku 1541. Píše, že tiskař „domů se vracel zkušený a s velikými plány. ... Dohad, že si s trochou matric, které si přinesl sebou v tlumoku z Německa, založil podniček, by ho zcela charakterizoval. Roku 1541 vyšel totiž spisek mravoličné tendence z tiskárny jakéhosi Jiřího Černého. Byl to asi náš Jiří, protože čas i jméno tomu úplně odpovídá“.²²

Skutečnosti však neodpovídá nic. Domněnka, že Melantrich působil už roku 1541 jako výrobce nejmenovaného mravoučného spisku, se totiž zakládá na Winterově chybném čtení Jungmannovy *Historie literatury české*.²³ Ta zaznamenává „Václava Dobřenského Pramen vody živé, tj. naučení a výstraha před cizoložstvem, v Praze 1541. Podruhé 1581 u Jiř. Černého v 12“.²⁴ Do záznamu o vydání 1541, které se nedochovalo,

¹⁸ Jiří PEŠEK, Jiří Melantrich z Aventýna. Příběh pražského arcitiskaře, *Slovo k historii* 32, Praha 1991, s. 2–4.

¹⁹ A. RYBIČKA, *Melantrichové z Aventina* ..., s. 125: Melantrich „vrátiv se okolo r. 1542 z ciziny, zdržoval se nějaký čas na Moravě, kde tehdejší pan Jan z Pernštýna na Prostějově a p. Zikm. Helt z Kementu a na Vel. Mezeříčí muže učené na svých sídlech chovali a je podporovali. Tamtéž sešel se M. také s Janem Güntherem, který po odstoupení J. Olivetského v držení tiskárny Prostějovské se uvázal, a znaje se s Melantrichem již z Norimberka, jej k svému obchodu tiskařskému, jak se podobá, za korektora a pomocníka přivzal. V Prostějově vydal také M. jednu ze svých prací literárních r. 1545 tiskem u veřejnost, přispav ji příznivci svému p. Janovi z Pernštejna, totiž: Urbana Rhegia: Rozmlouvání se sestrou svou o krásném kázání Krysta P.“

²⁰ Zikmund WINTER, *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*, Praha 1909, s. 257–258: Melantrich „vystudovav na pražské škole vysoké, cestoval v cizině. Obhlížel tam tiskárny, zvláště zastavil se v Basileji, kdež budila veliká tiskárna Frobeniova podiv mladíkův a zajisté vnukla mu veliké plány do budoucnosti české impressi“.

²¹ Josef VOLF, *Dějiny českého knihtisku do roku 1848* (ed. Arne Novák), Praha 1926, s. 38: Melantrich „navštívil po odbytém studiu Vitemberk, kde poslouchal Melanchtona, potom Basilej, kde poznal korektora Zikm. Hrubého z Jelení v tiskárně Frobeniové, a zakotvil v Norimberce, kde se seznámil s Janem Güntherem, jenž se tam učil knihtisku. Následoval jej pak do Prostějova jako pomocník a poznal tu moravské tiskaře Kašpara Aorga a Pavla Vorličného. Kolem r. 1546 vrátil se do Prahy, stal se společníkem Netolického“.

²² F. RACHLÍK, *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu* ..., s. 25–26. Odtud přebírá J. VRCHOTKA, *Jiří Melantrich z Aventina* ..., s. 14.

²³ Z. WINTER, *Řemeslnictvo a živnosti* ..., s. 258: Melantrich „nějaký čas byl zaměstnán v tiskárně Günthera Jana v Prostějově a kdys v prvních letech čtyřicátých přišel do Prahy se svými velikými úmysly. Ale mladý muž, jemuž bylo asi 30 let, neměl peněz na zřízení samostatné tiskárny, a založil-li sobě živnost přec (r. 1541 vyšel spisek mravoučný z tiskárny „Jiřího Černého“ – snad to Melantrich), neudržela se“.

²⁴ Josef JUNGSMANN, *Historie literatury české : aneb soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvícení a jazyka*, 2. vyd., Praha 1849, IV. 673. a).

Knihopis bez důkazů doplňuje jako výrobce Netolického.²⁵ Edici 1581 podepsal manýristický tiskař Jiří Nigrin (Černý z Černého Mostu), nikoli náš Melantrich.²⁶ Winter tedy chybně spojil to, co *Historie* evidovala korektně pomocí dvou bibliografických záznamů, a navíc, sledujeme-li pozorně jeho myšlenky, dal vzniknout chybné chronologii, neboť Jan Günther z Norimberku do Prostějova přibyl teprve 1544, jak lze přesvědčivě vysoudit z pořadí jeho tisků, takže Melantrich se z Güntherova nového působiště asi těžko mohl přesunout do Prahy už 1541.

Věřohodnost Winterovy – Rachlíkovy teorie nebyla nikdy přezkoumána a Jiřímu Peškovi později nezbylo nic jiného, než tento životopisný údaj opatřit puncem jakési relevantní naděje.²⁷ Proto také pražský debut 1541 Pešek interpretoval jako obchodně nevydařený, aby v dalších výkladech zůstala zachována šance pro tiskařovo přemístění na Moravu. V této souvislosti už čteme dosti zásadní prohlášení, že „v každém případě se Melantrich vynořuje z mlhy dohadů roku 1545 na moravském panství Jana z Pernštejna v městě Prostějově“.²⁸ Rovněž tento konstrukt je však principiálně neudržitelný. Níže prokážeme, že chybí-li (při veškerých sympatiích k Peškově legitimnímu úhlu pohledu) mezi metodologickými nástroji analýza typografických prostředků, nezbývá nic jiného než s jistou dávkou opatrnosti nebo skepse stále jen parafrázovat starší mýty.

Tento mýtus se zakládá na jiném omylu Jungmannovy *Historie literatury české*,²⁹ že Melantrich byl překladatelem prostějovské edice Rhegiova *Rozmlouvání o krásném kázání*. Českou verzi s finanční pomocí tamního měšťana Matyáše Pražáka vydal Jan Günther roku 1545, nicméně v knize ani náznakem nenajdeme zmínku o překladateli.³⁰ Jungmann sem zřejmě automaticky vztáhl povědomost o Melantrichově autorství překladu jiného Rhegiova díla, totiž *Katechismu*, který však vyšel až v době nepochybného pražského pobytu 1547.³¹ Za zčeštěním *Rozmlouvání* mohl stát nadaný překladatel a inspirátor literárního života Jan Straněnský, jehož kontakt s Güntherem započal již roku 1542 (čili před tiskařovým vystěhováním z Německa)³² a vydržel dalších dvacet let do tiskařovy smrti. Jungmannovu konjekturu přitom zdánlivě podporoval fakt, že Melantrich Güntherův tisk *Rozmlouvání* později reeditoval ještě dvakrát. Starší přetisk z roku 1571 dnes sice neznáme, ale další edice 1573 je překladatelsky opět

²⁵ *Knihopis* 14.268.

²⁶ *Knihopis* 14.269.

²⁷ J. PEŠEK, *Jiří Melantrich z Aventýna ...*, s. 4 konstatuje, že „zajímavou možností nadhodil Zikmund Winter. Podle něho Melantrich tiskařsky debutoval a patrně zkrachoval již roku 1541 mravoličným spiskem, který obsahuje údaj, že vyšel z tiskárny jakéhosi Jiřího Černého“.

²⁸ J. PEŠEK, *Jiří Melantrich z Aventýna ...*, s. 4. Srov. též pozn. 19.

²⁹ J. JUNGSMANN, *Historie ...*, IV., 1493.

³⁰ *Knihopis* 14.825.

³¹ U. RHEGIUS, *Katechesis ...*, fol. A2b, v dedikaci panu Štastnému Křineckému z Ronova Melantrich uvádí, že *Katechismus* „jsem s radou a pomocí mých některých dobrých přátel předkem pro rozmnožení cti a slávy Boží i zvelebení jména jeho svatého, potom pro vzdělání lidu prostého (poněvadž dosti málo takových knížek, kteréž krátce sumu křesťanského učení a svatého evangelium v sobě obsahují a zavírají, v českém jazyku na světlo vychází a vydává se) – z latinské řeči na česko přeložil a vytiskl“ (dedikaci v úplném znění vydala M. BOHATCOVÁ, *Obecné dobré ...*, s. 85–86).

³² *Dvanácte artykuluov vřry křesťanské ...*, [Nürnberg], Jan Günther 1542 (*Knihopis* 2151).

anonymní.³³ Chybný dohad obrozenského bibliografa lze ovšem pochopit, neboť na vzájemné přebírání čtenářsky osvědčených prvků edičních modelů moravského Günthera a pražského Melantricha bylo upozorněno až mnohem později.³⁴ To už však Jungmannův chybný dohad dávno překročil knihopisný rámec a bona fide se stal biografickým faktem.

Na neudržitelnosti Melantrichova prostějovského pobytu nic nezmění ani názor Petra Maška, který – opíraje se o Jungmannovu konjekturu – podstatnou část tiskařských prostředků Rhegiova *Katechismu* tištěného Melantrichem v Praze v roce 1547 atribuoval jako materiál Güntherův.³⁵ Mělo jít o dva stupně textury, rubriky, ozdůbky a titulní borduru s Kristem ukřižovaným mezi dvěma lotry. Nic z toho však z Prostějova ve skutečnosti nepocházelo. Günther přijel na Moravu už bez stylově výběhové textury a ovšemže i bez rubrik, které k ní automaticky náležely.³⁶ Ani v ozdůbkách žádná shoda panovat nemůže. Güntherův plný svačkový lístek na stonku se dvěma stočenými úponky je větší než Melantrichův a takřčenou Netolického ozdůbku, typografický prvek zcela ojedinělý, na Moravě nenalezneme vůbec. Bordura s Ukřižováním sice v Prostějově byla, ale Günther měl ve srovnání s Melantrichovým štočkem zcela odlišnou adaptaci námětu Mistra Jákobova žebříku. Odlišnost nepozorujeme pouze v kompozici, nýbrž i v rozměru štočků: Melantrichova verze (120×83 mm) je menší nežli Güntherova (180×135 mm) a má jiné rámové prvky opatřené letopočtem 1528.

Nepochází-li typografický materiál Rhegiova *Katechismu* z Prostějova, nutno hledat jeho zdroj jinde. Textovým písmem Melantrichovy juvenilie z roku 1547 je švabach č. 2 (dvacet řádků sazby měří 92 mm) a řídce též švabach č. 1 (20/112). Obě abecedy měly diakritizovány shodné litery *á é ú ů ý č ň ř ť ž*. Obsahovaly rovněž totožnou řadu slitků *bě dě mě ně pě tě wě* charakterizovanou ostrým háčkem nikoli ještě nad vokálem, nýbrž postaru nahoře mezi literami. K většímu písmu patřila plná rubrika připomínající obrácené „P“ s doleva stočeným úponkem (4×5 mm), k menšímu plná rubrika ve tvaru

³³ Urban RHEGIUS, *Rozmlouvání o krásném a spasitelném kázání*, Praha, Jiří Melantrich z Aventinu 1573 (*Knihopis* 14.827), fol. *3b–4a: „Protož vidělo mi se za slušné i také církvi naší české křesťanské za užitečné býti, aby tato kniha zase vůbec vydána a podruhé imprimována byla, ... jsouc před léty několika v jazyku českém imprimovaná pod jménem Jeho Milosti vysoce urozeného pána pana Jana z Pernštejna a na Helfenštejně“ (dedikaci v úplnosti vydala M. BOHATCOVÁ, *Obecné dobré...*, s. 110–111). Poněvadž Melantrich prohlašuje vydání 1573 za druhé a vzápětí vzpomíná prostějovskou edici věnovanou 1545 Janovi z Pernštejna (*Knihopis* 14.825), z přehledu se nepochopitelně vytrácí vydání, které měl připravit 1571 (*Knihopis* 14.826). Dnes je však známé jen díky sekundární bibliografii (Jungmann, *Klíč a Index*). Přesto lze dovodit, že vydání 1571 Güntherovu perněštejnskou dedikaci nepřetiskovalo, neboť Jan z Pernštejna zemřel už v roce 1548. Günther dedikoval Janovi z Pernštejna kromě Rhegiova *Rozmlouvání* ještě *Testament anebo Kšaft dvanácti patriarchův* 1545 (*Knihopis* 16.118) a Spangenbergovu *Postilu* 1547 (*Knihopis*, nepublikované Abecední dodatky v Národní knihovně ČR).

³⁴ Petr VOIT, Moravský knihtisk první poloviny 16. století a jeho vztahy k českým tiskárnám. In: Jaromír KUBÍČEK (ed.), *Knihotisk v Brně a na Moravě*, Brno 1987, s. 103–115.

³⁵ Petr MAŠEK, Význam Bartoloměje Netolického pro český knihtisk 16. století. *Příspěvky ke Knihopisu* 4, Praha 1987, s. 81–82. Odtud v dobré víře přejímá J. PEŠEK, *Jiří Melantrich z Aventýna...*, s. 5.

³⁶ Petr VOIT, Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století, *Bibliotheca Strahoviensis* 10, 2011, s. 105–202, zvl. 107–117, zde doloženo, že Günther během inkriminovaného období 1544–1547 vlastnil švabach č. 1, 2 a 3B; frakturu č. 1 a 2; antikvu č. 2A, 7 a 8B.

obráceného „D“ (3×4 mm). Obě písma se na první pohled shodují s Güntherovými zásobami, ale bližší srovnání prokazuje řadu odlišností.³⁷ Morfologicky i písmovou výškou se Melantrichův větší švabach shoduje naopak s materiálem Pavla a Jana ml. Severinových, Kašpara Aorga, Jana Hada a Bartoloměje Netolického. Parametry druhého Melantrichova švabachu splňuje pouze Netolický, a to od roku 1540.

Jediný řádek titulní strany *Katechismu* byl sázen malým švabachem č. 3A. S ohledem na krátkost textu zde zastihujeme proto pouze *á é ě*, zatímco Netolický prokazuje od roku 1540 u tohoto písma diakritiku pochopitelně bohatší. Dalším, rovněž sporadicky využitým vyznačovací písmem byla textura č. 4, akcentovaná jen v případech *á ř ž*. K písmu patřila charakteristická plná kapkovitá rubrika, jejíž břevna nebyla dole zarovnaná (7×5 mm). Původně jde o písmo severinské dynastie. Písmo, nebo spíše jen patrice této textury, které zůstaly po Pavlu Severinovi, přešly během 1546/47 na příženčného Jana Kosořského. Jan Severin ml. s ním počal těsně před smrtí roku 1545 vydávat Spangenbergovu *Perlu*, která byla v témže roce dokončena prací a sazebnými prostředky Netolického.³⁸ Tehdy také spolu s dalším materiálem přešla do jeho dílny, ačkoli první užití stopujeme až po 23. VIII. 1547.³⁹

K vyznačování sloužila rovněž textura č. 7 (5/35) s rozvinutější diakritikou *á é ě ř ž* a skupinami *dě ně tě wě Wě*, jejichž háček měl stejný tvar a postavení jako u švabachu. Akcent litery *č* je nezvykle tvořen dvěma tečkami. Tuto zvláštnost nacházíme v textuře č. 7, kterou vlastnil pouze tiskař Alexandr Oujezdecký (ostatní diakritika souhlasí s Melantrichovou). Probratrsky orientovaný Oujezdecký s tímto písmem pracoval do roku 1545 v Litomyšli. Melantrich písmo duplikoval z patric nebo matric, protože litomyšlský tiskař s fyzickým fundem vycestoval do Polska. Tady se nám otevírá zatím netušená a nezodpovězená otázka, jakými cestami Melantrich tento materiál asi získal, zda před rokem 1545 přímo od Oujezdeckého (u něhož se vyučil?), anebo až později ze zbytků, které v Litomyšli z neznámých důvodů zůstaly. Netolický tuto texturu střídme užil poprvé až v podepsaných artikulech po 23. VIII. 1547.⁴⁰ Nenáležitá dvojtečka nad *č* asi hned vymizela a dodatečným písmolijecským zásahem byla nahrazena obvyklým háčkem, jak napovídá stav k roku 1549.⁴¹ Jako poslední vyznačovací písmo v rozsahu

³⁷ Vezmeme-li za základ komparace Güntherův tisk Rhegiova *Rozmlouvání o krásném kázání* 1545, moravský švabach č. 1 (20/112) obsahuje litery s viditelně kratší čárkou nad dlouhými vokály a háček není tak ostrý jako u Melantricha, jehož abeceda má vedle *ú* také *û*, zatímco Güntherova jen *ú* (*spůsob*). Oba tiskaři mají shodný tvar divizu =, ale s rozdílným náklonem. Melantrichova rubrika je shodná jen typově, ale kresebnou konturou se liší. Diakritika Güntherova švabachu č. 2 (20/88) se morfologicky shoduje s Melantrichovou, avšak opět postrádáme *û*, které je substituováno pomocí *ú* (*andělův, Bůh, vůle*). Günther má navíc koncové *š* akcentované německou dvojtečkou (*slýš*). Jeho rubrika je typově odlišná.

³⁸ *Knihopis* 15.573 (uvádí jako tiskaře jen Severina). Blíže viz Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí*, sv. 1 (severinsko-kosořská dynastie 1488–1557), Praha 2013, s. 105, 115, 116.

³⁹ *Knihopis* 296.

⁴⁰ *Knihopis* 296. Je však otázka, který z tisků byl dřívější, zda Rhegiův *Katechismus*, či artikule, neboť datování obou je pouze pomocné (u Melantricha vychází z dedikace a artikule jsou datovány konáním sněmu).

⁴¹ *Knihopis* 3390.

liter C I L X V rozeznáváme ještě antikvu č. 8a. Také tu měl předešle už Netolický, a to od roku 1541.

Zrcadlo sazby osmerkového formátu Rhegiova *Katechismu* měří 120/23×70 mm. Aniž bychom tuto skutečnost chtěli přeceňovat, rozsah potištěné plochy vyhovuje spíše oktávu Alexandra Oujezdeckého než Netolickému. Poněvadž je tisk na několika místech červeno-černý, usuzujeme, že sazeč (snad z nouze samotný Melantrich) byl zručný. Kromě obvyklých signatur typu B Bij Biiij Bv zaváděl rovněž stránkové kustody, které Netolický znal už od 1540 a Oujezdecký od 1545. Sazeč sahal po dvou typech ozdůbek. První měla tvar plného svačkového lístku na stonku se dvěma stočenými úponky (5×10 mm). Poté, co bylo konstatováno v rovině tiskového písma, ani zde nepřekvapí, že Netolický ji průběžně užíval už od roku 1541. Güntherova varianta vykazuje jiné rozměry (7×10 mm). Druhý typ, který je soliterně otištěn jen na fol. E5a a X2b Rhegiova *Katechismu*, tvoří takřčená Netolického ozdůbka. Má podobu na obou koncích zakulaceného ležícího otazníku. Je to tedy varianta starších projevů, charakterizujících dílny Jiříka Štyrsky (od 1522 dva proti sobě otočené otazníky), Pavla Severina (od 1523 otazník kombinovaný s dvojtečkou) a příbuzného Jana Kosořského (od 1546 totéž). U Netolického specifická ozdůbka provází téměř všechny výrobky od počátku dílny 1540.

Iniciálami byl *Katechismus* vybaven střídmě. V úvodu dedikace přichází konturové akantové zpola šrafované písmeno M na šrafovaném pozadí v rámečku o rozměru 30×30 mm. Zastihujeme ho v obrácené poloze ve funkci W už ve Spangenbergově *Perle*, kterou, jak už bylo vzpomenuo, roku 1545 dokončoval Netolický. Jako W opět u Netolického funguje roku 1549 v *Bibli*.⁴² Později se k této klasické iniciále nějakým způsobem dostal Kosořský a poprvé ji použil 1554 v Münsterově *Kozmografii*.⁴³ U jiných tiskařů už doložena není. Druhé vyznačovací písmeno je N. Tato módní plná pásová iniciála ve volném prostoru ca 43×35 mm se zdvojenými konturami není v jiné domácí dílně poloviny 16. století doložena vůbec.

Na závěr typografické analýzy Rhegiova *Katechismu* se vrátme ještě jednou k titulní borduře. Ke zjištění, že nejde o majetek Güntherův, zbývá totiž dopovědět jméno jeho dřívějšího majitele Pavla Severina, který tentýž štoček, jak neklamně dokazuje poškození levého horního okraje, použil v posledním roce činnosti, když 1541 vydával Corvino *Rozjímání o umučení Krista Pána*.⁴⁴ Štoček vznikl už roku 1528 a do Severinovy dílny se dostal zřejmě z Norimberku (přesnější původ se prozatím zjistit nepodařilo). Pak spolu se Severinovým ilustračním materiálem *Bible* 1537 přešel k Netolickému, kde díky vřezanému letopočtu už jen ležel. V zobrazovacím typu štočku pak spočívá logika následného transferu mezi Netolickým a Melantrichem, který naopak protestantský námět přivítal a doprovodil jím Rhegiův *Katechismus*, čili borduru stejného námětu jakou v jiné řezbě užil Günther pro Rhegiovo *Rozmlouvání o krásném kázání* v roce 1545.

⁴² *Knihopis* 1101.

⁴³ *Knihopis* 5969.

⁴⁴ *Knihopis* 1625, s reprodukcí titulní strany.

III.

Typologická analýza jednoznačně prokázala, že sazečský materiál Melantrichova debutu je domácího původu. Výše zmíněný Rachlíkův dohad o trošce matric, „které si přinesl sebou v tlumoku z Německa“, je nutno opustit (tím více však doléhá skepse eventuality, že do roku 1547 z Čech vůbec neodcestoval). Když mladý Melantrich rozmýšlel své angažmá v knihtiskařském řemesle, mohl se pracovně uvázat v pražské dílně Ondřeje Kubeše,⁴⁵ nebo nabídnout služby Janu Kantoru Hadovi⁴⁶ či Janu Kosořskému.⁴⁷ Měl rovněž příležitost odejít do Mladé Boleslavi, odkud statečný Václav Oustský tajně rozšiřoval protihabsburské a protiřímské letáky, anebo až právě nyní pomýšlet na spisovatelské a korektorské zaměstnání u prostějovského Günthera. Je však patrné, že Melantrich chtěl zůstat v Praze a být přitom krytý a pojištěný poutem ke královskému impresorovi Netolickému.

Nové indicie dovolují přitom rozšířit starší názory o hypotézu, že Melantrich byl u Netolického zaměstnán už před rokem 1547. Přesnou dobu je těžko odhadnout, ale zabírala-li aspoň čtyři léta, teoreticky vzato, mohl se zde tedy i vyučit. Pokud učební léta trávil jinde (v úvahu můžeme vzít mimo jiné litomyšlskou dílnu Oujezdeckého), pak jen do letních měsíců 1547, kdy se na Starém Městě pražském poprvé osamostatnil a počal připravovat Rhegiův *Katechismus*, dokončený v červenci. Máme však ještě třetí, a to překvapivou alternativu, kterou z augsburského Státního archivu publikoval Michael Schilling.⁴⁸ Šlo o obranu briefmalera Hanse Schultese st. (1542–1619), který byl 1585 před městskou radou v Augsburgu vyšetřován za to, že vykonával tiskařské řemeslo, ačkoli se vyučil „pouhým“ briefmalerem čili malířem jednolistů. Schultes ke své obraně připojil „Verzeichnus der buechtruckher welliche die Truckherey nit gelernet haben“, v němž se na šestém místě mezi nevyučenými tiskaři objevuje jistý „Der Malandrich burgermaister zue Prag“. Tohoto „Malandricha“ umožňuje ztotožnit s naším Melantrichem paradoxně Schultesův omyl o purkmistrovství, neboť náš tiskař v radě Starého Města skutečně činný byl, ale pouze ve funkci radního (1558–1559 a 1565–1575).⁴⁹ Úvahy o Melantrichově vyučení musejí proto počkat až do doby, dokud nebudou provedeny nové archivní průzkumy a typografické analýzy jeho produkce. Už Rybička však intuitivně vystihl slabou stránku Melantrichova debutu,⁵⁰ totiž

⁴⁵ První samostatný výrobek z dubna 1543 (*Knihopis* 14.740).

⁴⁶ První samostatný výrobek po 9. X. 1544: IOANNES Chrysostomus S., *Divina missa...* viz *Bibliografie cizojazyčných bohémikálních tisků z let 1501–1800* (BCBT), online <<http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/tboh16/057/index.html>>, s. v. IOANNES Chrysostomus – sanctus.

⁴⁷ První samostatný výrobek po 11. XI. 1546 (*Knihopis* 289). Viz též P. VOIT, *Český knihtisk...*, s. 60.

⁴⁸ Michael SCHILLING, *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*, Tübingen 1990, s. 367. Hodnověrnost Schultesova svědectví zesiluje skutečnost, že do seznamu zanesl rovněž bývalého německého briefmalera a pražského tiskaře Michaela Peterleho.

⁴⁹ Jaroslav DOUŠA, Staroměstští konšelé v jiných funkcích městské samosprávy v letech 1571–1602 a 1630–1650, *Documenta Pragensia* 15, 1997, s. 43–74.

⁵⁰ A. RYBIČKA, *Melantrichové z Aventina...*, s. 126: Melantrich v Praze „neměl z počátku, jak se podobá, tolika prostředků hmotných, aby byl mohl zarazit samostatný obchod kněhtlačitelský, pročež bylo mu hledati společníka, s kterým by mohl obchod ten provozovati. Takového nabyl v Bartoloměji

nedostatek provozních prostředků, který, jak jsme doložili, byl odstraněn výpůjčkou sazečského materiálu Netolického. Z toho jednoznačně vyplývá, že oba protagonisté byli v úzkém kontaktu nejspíše počátkem léta 1547 a nikoli později, jak bylo doposud všeobecně míněno.

Když Ferdinand I. po šmalkaldské válce 9. října 1547 všechny tiskárny v Čechách zakázal a povolil pokračovat jen Netolickému, Melantrich se i s provozním materiálem k Netolickému vrátil. V tomto spojení můžeme spatřovat oboustranně výhodný kalkul. Melantrichovi kynula možnost spolupráce s jedinou fungující (privilegovanou) tiskárnou a Netolický přivítal intelektuálně i řemeslně zdatnou a mezi pražskými utrakvisty se etabloující posilu.

V době, kdy Rybička psal studii pro Muzejník, však bylo povědomí o českých tiskařích ještě v plenkách, takže Netolický je prozatím líčen jako „dobře zachovalý“ a bez národovecké averze. S ní se setkáváme až později u Rachlíka, vyzbrojeného dvěma nově vyššími statěmi Josefa Volfa. Beletrista Rachlík se podivil, jak „jest zvláštní, že Melantrich, který byl mužem ctnostmi občanskými oplývajícím, mohl se spojit s člověkem, který měl tolik mravních kazů“. Aby čtenář nezůstal na pochybách, vzápětí přichází patetická, leč chronologicky překroucená obhajoba: „Co měl však chudák Melantrich dělat? Situace, která se po r. 1547 vytvořila, byla taková, že mu, chtěl-li tisknout, nic jiného nezbývalo, než aby k Netolickému šel, protože Netolický byl jediným tiskařem, který směl po tomto roce v celých Čechách tisknout“.⁵¹ Jak jsme ukázali výše, pravda je ovšem poněkud jiná – Melantrich s Netolickým navázal pracovní kontakt ještě před tím, než Ferdinand I. knihtisk na podzim 1547 zakázal.

Netvrdíme, že Melantrich v dílně Netolického pracoval jako pouhý sazeč, vždyt i přes své mládí byl jistě s to zvládat roli faktora. Rozhodně je však třeba opustit romantickou představu starší literatury, že se stal Netolického společníkem.⁵² Tato forma kooperace, založená na podílovém vlastnictví, by se nutně musela odrazit alespoň v některém ze zhruba dvaceti impres doprovázejících výrobky malostranské tiskárny Netolického během let 1547–1552. Žádná impresorská poznámka však takový výklad nepřipouští, neboť jako jediný vlastník živnosti je setrvale uváděn pouze Netolický.

Podřízeným vztahem Melantricha k Netolickému si proto vysvětlujeme, že debutantovo jméno se po roku 1547 poprvé objevuje až ve spojení s *Bibli* 1549, na jejíž výrobě se Melantrich s Netolickým podílel jako spolunakladatel. O co opíral Josef Volf názor, že Melantrich „měl hlavní podíl“ na této *Bibli*, nevíme.⁵³ Neurastenickým zájmem starších badatelů bylo Melantricha k Netolickému připoutat až prostřednic-

Netolickém z Netolic, jenž byl muž zámožný, vzdělaný, dobře zachovalý a požíval přízně osob vyšších, k jichž přímluvě již r. 1537 nadán byl od kr. Ferdinanda I. erbem a titulem z Netolic a držel tehdejší kněhtiskárnu v Malém Městě pražském“.

⁵¹ F. RACHLÍK, *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu ...*, s. 33. Jiná slova ve stejném duchu volí J. VRCHOTKA, *Jiří Melantrich z Aventina ...*, s. 14 „Melantrich ... vstoupil do služby u privilegovaného tiskaře Bartoloměje Netolického ..., i když mu spojení s neoblíbeným a chamtivým knihtiskařem nebylo nijak příjemné“.

⁵² A. RYBIČKA, *Melantrichové z Aventina ...*, s. 126; Z. WINTER, *Řemeslnictvo ...*, s. 258; J. VOLF, *Dějiny českého knihtisku ...*, s. 32; F. RACHLÍK, *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu ...*, s. 33.

⁵³ J. VOLF, *Dějiny českého knihtisku ...*, s. 40.

tvím *Bible* 1549 a zároveň ho však nekompromitovat katolictvím a královskou loajalitou Netolického. Možná, že právě Melantrich přivedl roku 1549 do malostranské dílny svého dávného univerzitního kolegu Sixta z Ottersdorfu, který se po šmalkaldské válce musel stáhnout z veřejného života. Pokud jsme na jiném místě konstatovali, jakými žongléřskými kroky reagoval Netolický na čtenářský nezájem o své knižní zboží, vtírá se tu neodbytná otázka, zda za protestantskou částí jeho edičního modelu nestál právě Melantrich?⁵⁴

Zatímco Mirjam Bohatcová roku 1990 veškeré rozpaky kolem Netolického utlumila do decentní neutrality,⁵⁵ teprve Jiří Pešek o rok později naplno připomněl Melantrichův podíl na výrobě české a německé verze *Akt všech těch věcí*, která královskému impresorovi během 1547 a 1548 vnutil Ferdinand I. Je obecně známo, jak dlouho a důsledně byla *Akta* českým publikem bojkotována, a proto se Pešek logicky táže, přinesla-li Melantrichovi „nějaké subjektivní trápení“?⁵⁶ Otázka tehdy zůstala sice bez odpovědi, ale z rekonstrukce, kterou jsme naznačili nyní, můžeme soudit, že Melantrich se v nelehkých dobách po šmalkaldské válce rozhodl u řemesla zůstat i za cenu ústupků vlastního svědomí, a to se strategií využít Netolického k brzkému upevnění samostatné živnostenské pozice. V předmluvách ke svým pozdějším přetiskům *Biblí* skutečnou roli svého zaměstnavatele umenšil, až roku 1570 dospěl k mystifikaci, že původcem *Bible* 1549 byl pouze on sám.⁵⁷

⁵⁴ P. VOIT, *Český knihtisk ...*, s. 59, 132, 297.

⁵⁵ Mirjam BOHATCOVÁ (a kol.), *Česká kniha v proměnách staletí*, Praha 1990, s. 214–216: „Původní Melantrichovy plány však zřejmě zmařily politické události v Čechách. Ale knihtisku se nevzdal, použil jediné přístupné cesty a vstoupil do tiskárny malostranského písaře a knihtiskaře Bartoloměje Netolického. Po náročné přípravě uveřejnili 11. dubna 1549 společným nákladem a tiskem [!] první vydání velké ilustrované bible“ (zvýraznil PV).

⁵⁶ J. PEŠEK, *Jiří Melantrich z Aventýna ...*, s. 6.

⁵⁷ *Knihopis* 1102, fol. A2b, dedikace Maxmiliánovi II. z roku 1556 vzpomínající první vydání *Bible* 1549, které Melantrich „nákladem velikým spolu na ten čas s tovaryšem mým [Bartolomějem Netolickým] zpraviti a vytisknouti dal“. *Knihopis* 1104, fol. *2a, dedikace Maxmiliánovi II. ve vydání 1570 však už obsahuje vyloženou mystifikaci, která je stylizována pouze v ich-formě „před jedenmécitma lety [čili 1549], když jsem já měl Zákon Boží a knihu tuto svatosvatou jazykem českým ponejprv imprimovati a vůbec všechněm vydati ...“.

Summary

The Miserable Beginnings of the Famous Printer Jiří Melantrich

PETR VOIT

Based on an analysis of the typographic material of Rhegius' Catechism (Prague, after 6 June 1547), this paper breaks the earlier myth of the beginnings of the Czech printer Jiří Melantrich. The key findings are:

- a) In Melantrich's youth (until 1547), it is impossible to prove his work in any printing workshop abroad (Basel, Nuremberg), from which he would have certainly brought to his first Prague workshop at least a few pieces of initials or book décor. Neither does Melantrich mention his stay in a famous metropolis or activity in a renowned printing workshop in any dedication or preface.
- b) Neither is it possible to prove Melantrich's supposed stay in Prostějov with Jan Günther, whose typographic material is entirely different from the means used in Rhegius' Catechism.
- c) On the other hand, an analysis of the printed letters and the title border leads to the conclusion that Melantrich cooperated with the Catholic printer Bartoloměj Netolický – not after Ferdinand's ban on printing press (in the autumn of 1547), but already in the summer before the publication of Rhegius' Catechism. This is clearly proved by an analysis of the typographic means of the Catechism, which belonged to Netolický, to whom they later returned.
- d) The facts discovered cannot but lead to scepticism about Melantrich's engagement as a printer in the production of the Bible of 1549, whose only author was Netolický, whereas Melantrich demonstrably appears to be only a co-publisher and a possible co-worker in the role of a hired journeyman.

Translated by Kateřina Millerová